

ՀԵՆՐԻԿ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ)

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ԿԻԿԼՈՊՅԱՆ» ԱՄՐՈՑՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈԻԼԵՐԸ***

Հայաստանի հնագույն պաշտպանական համակարգերը (ամրոցներ, ամրոց-բնակատեղիներ և դիտակետ-ամրոցներ) պատկանում են համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված հուշարձանների թվին: Մասնագիտական գրականության մեջ այս ամրոցները հայտնի են «կիկլոպյան ամրոցներ»¹ (19-20-րդ դդ. սահմանի հայ հեղինակների մոտ՝ «աչկատարյան ամրոցներ») անունով²: Սրանք ամրացված բնակատեղիներ են՝ կառուցված բարձր վայրերում (բլուր սարահարթ, հրվանդան), գետերի աղբյուրների մոտ՝ շրջապատված հսկայական պարիսպներով և գտնվում են ծովի մակերևույթից մինչև 1800-2300մ բարձրության վրա³: Հայաստանի «կիկլոպյան» ամրոցները ամրակայման և

* Օգտվելով առիթից՝ շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Մարգահովիտի արշավախմբի ղեկավար Ա. Գևորգյանին և Սոթքի/Նորաբակի արշավախմբի ղեկավար Ա. Բոբոխյանին արշավախմբերի մեջ ընդգրկելու, նյութերը տրամադրելու և խորհուրդների համար, իսկ քննարկումների համար Մ. Բադալյանին և Հ. Վանյանին:

¹ Կիկլոպները, ըստ հունական դիցաբանության, միաչքանի հսկաներ էին, որոնք սնվում էին մարդկային մսով և օժտված էին հզոր ուժով, բնակվում էին քարանձավներում «Մուտքը փակում հսկա ժայռով, ինչպես կապարձն են խցանում» տես՝ Հովերոս, Ողիսական երգ իններորդ, 145, Անտիկ, միջնադարյան և վերածննդի գրականություն, Ե., 1990: «Կիկլոպյան» տերմինը որպես ճարտարապետական եզրույթ առաջին անգամ օգտագործել է Հ. Շլիմանը միքենյան քաղաքակրթության նմանատիպ շինությունները բնորոշելիս: «Կիկլոպյան» քարե շարվածքներով ամրոցներ կան Հարավային Ֆրանսիայում, Պիրենեյան թերակղզում, Սարդինիայում, Բալկանյան թերակղզում, Մալթայում տես՝ Всеобщая история архитектуры (այսուհետև ВИА), Архитектура первобытно-общинного строя, том 1, М., 1944, ст. 26:

² Ատրպետ, Շիրակի աչկատարեան ամրոցներ, Ազգագրական հանդես № 2, 1914, Թ., էջ 165-188:

³ Հայաստանի «կիկլոպյան» ամրոցների կառուցողների և ժամանակագրության հարցի շուրջ հայ դասական գիտնականների մոտ առկա են տարբեր տեսակետներ՝ կապված ժամանակի գիտության տվյալների հետ, օրինակ՝ Ն. Ադոնցը այդ շինությունները կապում է նորքարեդարի հետ հմմտ.՝ «Մեզա-

հատկապես կառուցապատման եղանակով մոտ են միքենյան և խեթական աշխարհի համապատասխան օրինակներին⁴:

1. Պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրության առաջին փուլն սկսում է 19-րդ դարի վերջերից և կապվում Ատրպետի, Թ. Թորամանյանի, Ն. Մառի կողմից ուսումնասիրված Շիրակի և Արագածի, իսկ Ա. Իվանովսկու⁵ կողմից Գավառի (նախկինում Նոր Բայազետ) պաշտպանական համակարգերի հետ: Նրանք, մասնավորապես Ն. Մառը մանրամասն ուսումնասիրեցին հիշյալ տարածքների պաշտպանական համակարգերը, ընդ որում, կատարելով կարևոր մի դիտարկում, այն է, որ դամբարանները տեղակայված են հենց ամրոց-բնակավայրերի մոտ: 1884-1885 թթ. Ատրպետն իր ուսումնասիրությունների մեջ փորձում է տեսականորեն տալ «կիկլոպյան» ամրոցների կառուցման ժամանակաշրջանը⁶, իսկ Թ. Թորամանյանը, ավելին, առաջին անգամ փորձեց Արագածի «կիկլոպյան» ամրոցների օրինակով տիպաբա-

լիքյան կառուցումները, որոնք այնքան բնորոշ են նեոլիթի դարաշրջանին, Հայաստանում ամենուրեք առատ են դոլմենների, մենհիրների, կրոմլեխների և կիկլոպյան պարիսպների ձևերով: ... Արաքս գետը թափվող Արփայի ակունքների վրա ընկած Դայլակյա գյուղի մոտ հայտնաբերված պարիսպը պատկանում է, ըստ երևույթին, նեոլիթյան տիպի հուշարձաններին: ... Շրջակայքում կան շատ հողակույտեր, որոնցից մի քանիսը պեղված են, բայց երկու մետր խորության վրա գտնված է միայն մոխիր»: Տես՝ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ 11-12: Ատրպետը և Լեռն այն վերագրում են ուրարտական ժամանակաշրջանին՝ հմմտ. «Ուրարտական շրջանի (Թ.Ը. դար Ք.ձ. առաջ) այն արինահեղ մրցման դարում, ուր Ասորեստանի թագավորներն ահալր բանակներով յարձակում և հարիւրար բերդեր և բերդաքաղաքներ էին աւերում Նայիրի և Ուրարդուի երկրներում, մեր տանուտեր-իշխաններն իրենց ժողովրդով պարտաւրում էին աչկատարեան բերդեր ունենալ, նրանց ամրացնել մեծ նախանձախնդրությամբ» (Ատրպետ 1914, նշվ աշխ, էջ 184-185): «Քարակոփության արհեստին այսքան կատարելությամբ տիրացած ուրարտացիների համար դժվար չպիտի լինի կառուցանել այնպիսի շինություններ, որոնք հայտնի են Կիկլոպյան անունով» (Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 1 Ե., 1966, էջ 236):

⁴ Հմմտ.՝ ВИА 1944, Архитектура егейского мира, Микены, с. 166-167; ВИА 1944, Архитектура горных стран Передней Азии, хеттская и сиро-хеттская архитектура, с. 115-120.

⁵ Ивановский А., По Закавказью, Археологическія наблюденія изслѣдованія 1893, 1894 и 1896 гг., Матеріалы по археологіи Кавказа, Выпускъ 6, М., 1911.

⁶ Ատրպետ 1914, նշվ. Աշխ., էջ 184-185:

նել դրանք⁷: Հիշյալ ուսումնասիրողները, որոնք միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի պեղումների նախաձեռնողներն էին, կարողացան նոր որակ ապահովել՝ շեշտելով նաև, որ միջնադարյան Անիի կառուցման ժամանակ շարունակաբար օգտագործվել են «կիկլոպյան» պարսպաքարերը:

2. «Կիկլոպյան» ամրոցների ուսումնասիրման հաջորդ փուլն սկսում է 20-րդ դարի 30-ական թվականներից: Արդեն 1930 թ. Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի կողմից, որի կազմի մեջ էին Ա. Հաջյանը, Լ. Գյուզալյանը, Բ. Պիոտրովսկին, ուսումնասիրվեցին Արագածի հյուսիսարևմտյան հատվածների «կիկլոպյան» ամրոցները. ընդ որում, ուսումնասիրության արդյունքում վերջիններս կարողացան սահմանել երեք տարածամասնակյա ամրոց-բնակավայրերի խմբեր⁸: 1931-1932 թթ. Բ. Պիոտրովսկին և Լ. Գյուզալյանը⁹ ապա Ի. Մեջանինովը¹⁰ և Ս. Բարխուդարյանը¹¹ ուսումնասիրեցին Սևանի ավազանի արևմտյան և հարավարևմտյան մասի ու ներկայիս Գավառ քաղաքի (նախկինում Նոր Բայազետ) «կիկլոպյան» ամրոցները: Արագածի պաշտպանական համակարգերի խնդրին անդրադարձել է

⁷ Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Ե., 1942, էջ 11-40:

⁸ Аджян А., Гюзялян Л., Пиотровский Б., Циклопические крепости Закавказья, Сообщение Государственной Академии Истории Материальной культуры, №1-2, Л., 1932., с. 61-64: Արագածի մեզալիթյան հուշարձանների խնդրով զբաղվել է նաև Ա. Քալանթարը, ով, լինելով Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի անդամ, մանրամասն ուսումնասիրել է հիշյալ տարածաշրջանի հուշարձանները՝ անդրադառնալով նաև տեղի «կիկլոպյան» ամրոցներին (Աշխարհբեգ, Քարե դարը Հայաստանում, Նորք 5-6, Երևան, 1925, էջ 216-219): 20-րդ դ. 20-ական թթ. Անդրկովկասի «կիկլոպյան» հուշարձաններին, անդրադարձել է նաև Վ. Գուրկո-Կրյաժին (Гурко-Кряжин В., Циклопические сооружения Закавказья, Новый Восток, книга 15, М., 1926, с. 212-221).

⁹ Пиотровский Б., Гюзялян Л., Крепости Армении доурартского и урартского времени, Проблемы истории материальной культуры № 5-6., Л., 1933, с. 51-59
Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 89-92; Пиотровский Б., Археология Закавказья с древнейших времён до I тысячелетия до н.э., Л., 1949.

¹⁰ Мещанинов И., Циклопические сооружения Закавказья, Том XII., вып. 4-7, Л., 1932.

¹¹ Բարխուդարյան Ս., Վելիքուխի երկիրը, ՀԽՍՀ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ 1, Ե., 1935, էջ 153-204:

նան Վ. Աբրահամյանը, ով 1930-ականների վերջերին հաշվառել և քարտեզագրել է մի շարք «կիկլոպյան» ամրոցներ¹²:

1960-ական թթ. Ս. Եսայանը և Կ. Ղաֆադարյանը պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրման և հնագիտական նյութեր հայտնաբերելու նպատակով Տավուշի մարզում ծավալեցին հնագիտական հետախուզական աշխատանքներ. չափազրվեցին, ուսումնասիրվեցին և հաշվառվեցին 6 պաշտպանական համակարգեր¹³: Նույն տարածաշրջանի «կիկլոպյան» ամրոցների խնդրին անդրադարձել է նաև Ս. Զիլինգարյանը¹⁴: 1983 թ. Լ. Պետրոսյանի կողմից ուսումնասիրվեց Շիրակի Քեթի գյուղի համանուն «կիկլոպյան» ամրոցը¹⁵:

Սևանա լճի պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրության և դրանց ռազմավարական նշանակության մասին¹⁶ մանրամասն անդրադարձել է Գ. Միքայելյանը: Նա, մասնագիտությամբ լինելով զինվորական, քննության առավ Սևանի ավազանի ամրոցների ինչպես կառուցման միջավայրը, այնպես էլ ռազմական դիրքի նշանակությունը¹⁷:

¹² Աբրահամյան Վ., Աշտարակի շրջան, Հայկական ԽՍՀ պատմական հուշարձանները IV, Ե., 1940:

¹³ Եսայան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Շամշադինի մի քանի կիկլոպյան ամրոցների մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, № 11, 1965, Ե., 80-88: Եсаян С., Древняя культура севоро-восточной Армении, Е., 1976, с. 16-97; նույն տարածաշրջանում համատեղ ուսումնասիրություններ են կատարել նաև Ս. Եսայանը և Գ. Միքայելյանը. այդ մասին տես՝ Եсаян С., Микаелян Г., О некоторых циклопических крепостях Ноемберяна. Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև ՊԲՀ), № 1, Ե., 1972, էջ 269-276:

¹⁴ Զիլինգարյան Ս., Նոյեմբերյանի շրջանի կիկլոպյան կառույցները, ՊԲՀ, № 1, Ե., 1968, էջ 221-231:

¹⁵ Պետրոսյան Լ., Քեթիի կիկլոպյան ամրոցը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), № 12 . Ե., 1983, էջ 62-72:

¹⁶ Սևանա լճի տարածքում ուրարտացիների հայտնվելու և այդ համատեքստում «կիկլոպյան» ամրոցների կառուցման խնդրին անդրադարձել է Վ. Շլեյեր (Шлеев В., К истории ванского царства (Урарту) второй половины VIII- первой половины VII вв. до.н.э, Вестник древней истории, 1, М., 1958, с. 17-23).

¹⁷ Միքայելյան Գ., Ուելիքուխի երկրի կենտրոնական կիկլոպյան ամրոցը ՊԲՀ, № 1, Ե., 1964, էջ 119-132; Միքայելյան Գ., Մարտունու շրջանի կիկլոպյան ամրոցները, ՊԲՀ, № 3, Ե., 1966, էջ 234-247; Միքայելյան Գ., Լճաշենի կիկլոպյան ամրոցի կոմպլեքսը, ՊԲՀ, № 1, Ե., 1965, էջ 284-290; Միքայելյան Գ., Եսայան Ս., Շամշադինի և Կրասնոսելսկի շրջանների կիկլոպյան ամրոցները, ՊԲՀ, № 3, Ե.,

«Կիկլոպյան» ամրոցների և դրանց կառուցման տեխնիկայի մասին շատ կարևոր է Գ. Սարգսյանի ուսումնասիրությունները, ով փորձեց զուգահեռ օրինակների հիման վրա տալ քարերի տեղափոխման սխեման¹⁸: 1950-60-ական թթ. Սևանա լճի ափամերձ շրջանների «կիկլոպյան» ամրոցներին անդրադարձել է նաև Հ. Մարտիրոսյանը¹⁹:

Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրման²⁰, դրանց տիպաբանության և դասակարգման մեջ մեծ դեր ունեն Գ. Արեշյանը²¹ և Կ. Ղաֆադարյանը²²: Նրանք տի-

1968, էջ 289-296: Միքայելյան Գ., Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, պրակ 1, Ե., 1968:

¹⁸ Սարգսյան Հ., Հայաստանի բրոնզեդարյան շինարարական կառույցների մասին, ՊԲՀ., № 4, Ե., 1979, էջ 72-83:

¹⁹ Մարտիրոսյան Հ., Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, պրակ 2, Ե., 1969, էջ 7-16:

²⁰ Հայաստանի «կիկլոպյան» ամրոցների խնդրին անդրադարձել է նաև ակադեմիկոս ճարտարապետ Վ. Հարությունյանը (Арутюнян В., Каменная летопись армянского народа, Е., 1985, с. 8-10): Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև Միքայել Հովհաննիսյանին, որի աշխատանքն ունի աղբյուրագիտական մեծ նշանակություն՝ ներկայացնելով բոլոր դարաշրջանների Հայաստանի պաշտպանական համակարգերը, ըստ Մեծ Հայքի նահանգների ու գավառների (Հ. Միքայել Վ. Հովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Մուրբ Ղազար, 1972): Դեռևս 1970ականների սկզբին Լոռու շրջանում նոր «կիկլոպյան» ամրոցներ հայտնաբերել և հաշվառել է Վ. Ավետյանը (Ավետյան Վ., Կիկլոպյան ամրոցներ Շնողի տարածքում, ԼՀԳ № 6, Ե., 1979, էջ 112-114):

²¹ Գ. Արեշյանը 1978 թ. լույս տեսած իր հոդվածում փորձ է կատարում ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող ոչ ուրարտական URU («քաղաք») և É.GAL («պալատ», «ամրոց» «միջնաբերդ») ճարտարապետական կառույցների միջոցով տալ Հայաստանի ուշ բրոնզ-վաղ երկաթեդարյան բնակավայրերի դասակարգումը՝ մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկելով Էջմիածնի Մոխրաբլուր, Գազանոց, Օրգով, Նազրվան հուշարձանները (Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Государственный музей искусства народов Востока, Научные сообщения X, М., 1978, с. 91-106):

²² Կ. Ղաֆադարյանը դեռևս 1972 թ. հրատարակած իր հոդվածում ուրարտական ամրաշինական համակարգերի ձևավորումը և զարգացումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհում լայն տարածում գտած «կիկլոպյան» ամրոցների շինարարական ավանդույթների հետ, այս մասին տես՝ Ղաֆադարյան Կ., Դիտողություններ ուրարտական ամրաշինության վերաբերյալ, ՊԲՀ., № 2 Ե., 1972, էջ 151-162:

պարանել են Հայաստանի տարածքում առկա «կիկլոպյան» ամրոցների որոշ մասը՝ համեմատական եզրեր գտել ինչպես արագածյան խմբի, այնպես էլ Սևանի հարավային ավազանի պաշտպանական համակարգերի միջև²³:

3. 1990-ականներից սկսած նոր փուլ սկսվեց «կիկլոպյան» ամրոցների ուսումնասիրման բնագավառում²⁴, ներդրվեցին նորագույն տեխնոլոգիաներ և մոտեցումներ: Պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրության, խորհրդային շրջանում կատարված տոպոգրաֆիական հանույթների վերանայման ու թվային վերարտադրության մեջ մեծ նշանակություն ունեցավ 1995 թ. Ա. Սմիթի և Կ. Ղաֆադարյանի աշխատանքը: Թվայնացման աշխատանքները կատարվել է ԱՄՆ-ի Արիզոնայի համալսարանի Մարդաբանության բաժնում, որտեղ արխիվային հին տոպոգրաֆիական հանույթները վերանայվել են և համակարգչային «AutoCAD» ծրագրի միջոցով ենթարկվել թվային վերծանության և ոճական փոփոխությունների՝ համապատասխանեցվելով նորագույն տոպոգրաֆիական հանույթների գծագրման սխեմային: Այդ աշխատանքում հեղինակները ներկայացնում են Հայաստանի լեռնային շրջանների և Արարատյան ու Շիրակի հարթավայրերի պաշտպանական համակարգերից մի քանիսը²⁵:

Վերջին շրջանում պաշտպանական համակարգերի և դրանց տիպերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է հայ-իտալական համատեղ հնագիտական արշավախումբը (Հ. Սանամյան²⁶ և Ռ. Բիշոփ), որը

²³ Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը վաղ դասակարգային հասարակության և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. 3 հազարամյակի վերջին քառորդից մինչև մ.թ.ա 1 հազարամյակի սկիզբը), Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1996, էջ 68-87:

²⁴ 1990-ականներից սկսած մեծ հետաքրքրություն սկսվեց Արևմտյան Հայաստանի, մասնաորապես Վանի ավազանի ուրարտական, այդ համատեքստում նաև տեղի «կիկլոպյան» ամրոցների նկատմամբ այս մասին տես՝ Եսայան Ս., Քիլիմյան Գ., Հայկաբերդ ամրոցը, ԼՀԳ, № 6, Ե., 1991, էջ 102-113; Եսայան, Ս. Արաջյան, Լ. Վանի ավազանի բիսյնական ամրոցները (Արևմտյան Հայաստանի ուրարտական հուշարձանները շարքից), ՊԲՀ, № 1, Ե., 1995, էջ 209-224:

²⁵ Smith A. Kafadian K., New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia, Iran, Vol. 34, 1996, London, p. 23-37.

²⁶ Սանամյան Հ., Լճաշենի բերդենի կազմավորման փուլերը և պաշտպանական համակարգը (մինչնախագծային ուսումնասիրություն), Հուշարձան տարե-

մանրամասն վերլուծության է ենթարկել և տիպաբանել Սևանի ավազանի պաշտպանական համակարգերը բրոնզ-երկաթի դարից մինչև միջնադար ընկած շրջանում²⁷:

Պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրման մեջ մեծ նշանակություն ունեցավ ArAGATS նախագծի շրջանակներում Չիկագոյի համալսարանի և ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից հայ-ամերիկյան համատեղ արշավախումբը (Ա. Սմիթ, Ռ. Բադայան), որը ուսումնասիրեց և հաշվառեց Արագածոտնի տարածաշրջանի մի շարք բնակավայրեր²⁸:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել նաև Լ. Կիրակոսյանի և Ա. Աղաջանյանի կողմից Արագածի Ղազարավան և Օրգով պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրությունը, չափագրությունները և նորովի մեկնաբանությունները²⁹:

Վերջին շրջանի ուսումնասիրություններից կարևոր է Գ. Սարգսյանի, Ա. Գնունու և Ա. Հակոբյանի կողմից ԼՂՀ Քաջաթաղի շրջանում նոր «կիկլոպյան» ամրոցների հայտնաբերումը, փաստագրումը և քարտեզագրումները³⁰:

2011-2014 թթ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը պեղումներ է իրականացնում Լոռու Մարգահովիտ և Գեղարքունիքի Սոթք 1, Սոթք 2 և Նորաբակ 1 հուշարձաններում, որտեղ կարևոր հարցադրումներից մեկը դիտակետ - ամրոցների և ամրոց - բնակատեղիների մանրամասն հետազոտությունն է՝ դրանց թվագրելու նպատակով: Արդեն կան առաջին արդյունքները, որոնք հնարավորու-

գիրք Զ, Ե., 2010, էջ 45-52: Լճաշենի «կիկլոպյան» ամրոցի ժամանակագրության խնդրին անդրադարձել է նաև Վ. Ավետյանը (Ավետյան Վ., Լճաշենի կիկլոպյան ամրոցի ժամանակագրության հարցի շուրջ, ԼՀԳ, № 1, Ե., 1994, էջ 142-150:

²⁷ Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N., Sayadyan Y., Sanamyan H., The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores, Documenta Asiana VII, Roma, 2002.

²⁸ Smith A., Badalyan R., Avetisyan P., The Foundation of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia, The Oriental Institute, Chicago 2009.

²⁹ Կիրակոսյան Լ., Աղաջանյան Ա., Ղազարավանի և Օրգովի ամրոց-բնակատեղիները (Պաշտպանական համակարգի և ճարտարապետության շուրջ), Հուշարձան տարեգիրք Ը, Ե., 2013, էջ 71-80:

³⁰ Սարգսյան Գ., Գնունի Ա., Հակոբյան Ա., Սյունիքի արևելյան սահմանների պաշտպանական համակարգի ձևավորումը մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներում, Վեմ համահայկական հանդես Զ(ԺԲ) տարի, թիվ 1 (45) 2014, էջ 147-171:

թյուն են ընձեռում տարբերակիչ հատկանիշներ առանձնացնել բրոնզ-երկաթեդարյան ամրաշինական համակարգերի մեջ³¹: Մեր մոտակա խնդիրն է լինելու այդ տվյալների հիման վրա ավելի հիմնավոր տեսակետներ շրջանառել Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան ամրաշինական համակարգերի թվագրության և նշանակության վերաբերյալ:

HENRIK DANIELYAN

(IAE NAS RA)

MAIN STAGES OF INVESTIGATION OF "CYCLOPEAN" FORTRESSES IN ARMENIA

In this article we refer to the history of investigation of the so called "cyclopean" fortresses in Armenia, conventionally dividing it into three phases.

1. The first phase of the study of defense systems of ancient Armenia starts at the end of the 19th century and is connected with the names of Atrpet, T. Toramanyan, N. Mar (in Shirak and Aragats) and A. Ivanovsky (in Gavar).

2. The next phase begins in 30's of the 20th century, when A. Hajyan, L. Gyuzalyan, B. Piotrovskiy studied fortresses in the north-western parts of the mountain Aragats, I. Meshchaninov, S. Barkhudaryan - in western and south-western parts of the Sevan Lake basin. In 1960s S. Esayan, K. Ghafadaryan and S. Chilingaryan continued researches in Tavush region, and G. Mikaelyan in the Sevan Lake basin. Especially G. Areshyan and K. Ghafadaryan play an important role in typologizing of Bronze and Iron Age fortresses in 1980s.

³¹ Այս արշավախմբերի նախնական հաշվետվությունների համար հմմտ. Գևորգյան Ա., Բոբոխյան Ա., Մարգահովիտ բնակավայրի պեղումները, Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2012, էջ 118-120; Kunze R., Bobokhyan A., Pernicka E., Meliksetian K., Projekt Ushkiani. Untersuchungen der Kulturlandschaft um das prähistorische Goldrevier von Sotk, Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte 67, Halle 2013, p. 49-88.

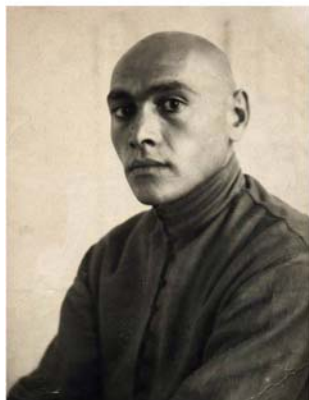
3. Since the 1990s a new phase has begun in history of research of the problem. Armenian-Italian joint archaeological expedition (S. Hmayakyan, H. Sanamyan and R. Biscione) classified the Sevan Lake basin defense systems, Armenian-American joint expedition (R. Badalyan, A. Smith) - that of Aragatsotn region. During 2011-2014 the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA excavated in sites Margahovit (Lori region), Sotk 1, Sotk 2 and Norabak 1 (Gegharkunik region), with special reference to investigation of fortification systems in order to date them: already the first results are apparent, which allow separate distinguishing features among Bronze and Iron Age defensive structures.

Ա. Մաւն (1865-1935)
(Արտիքի աղբյուր: Ա. Հրաչը «Ամբուս» Երևան 1964 էջ 16)

Բ. Թրքունյան (1864-1934)
(Արտիքի աղբյուր: Ա. Հրաչը «Ամբուս» Երևան 1964 էջ 33)

Լ. Շիրակչյան (1900-1994)
(Արտիքի աղբյուր: http://en.hayazg.info/Գեղական_Ջոռն_Կարգանոյն/)

Ա. Հարջյան (1904-1938)
(Արտիքի աղբյուր: http://en.hayazg.info/Աճառ_Առնոտ_Արդարանոյն/)

Մարգահովտի «կիկրայան» ամրոցի պեղված մուտքը

Սուրբ 1 «կիկրայան» ամրոցի հարավային պարսպաշարի պեղված հատվածը

Նարարակ 1 «կիկրայան» ամրոցի հյուսիս-արևելյան մուտքի պեղված հատվածը

Սուրբ 2 «կիկրայան» ամրոցի հյուսիսային մուտքի պեղված պարսպաշարը